

menen mánisi jaǵınan putkilley basqa. Yaǵnıy, urısta qollanılǵan quraljaraqtı mánisin obrazlı jasap qollanǵan. Bunda sóz mánisine ekspressivlik máni bar ekeni kóriwimizge boladı. Kórkem sóz sheberiniń qosıqları mazmunlıǵı jaǵınan júdá kewilge qonımlı, ideyalıq tárepten de úlgi bolarlıq. Bundaǵı nart shıbıq, baǵman tiykarǵı mánilerde emes awıspalı bolıp keledi. Qatarlardı oqıp qarasaq muǵallımdı balanı jasınan baslap tálim tárbiya beriwshi insan sıpatında onı baǵmanǵa megezstirgen. Nart shıbıqtı jabayı tal boldırmay, onı tárbiyalanǵan baǵman dep baha beredi. Metaforalıq ózgesheligin usı sıpatına qaray bayqawǵa boladı.

Sebebi siz-baǵmansız ómirdiń,
Máǵripattıń pák nurınday kórindiń,
Siltedińiz oy-bálentın jerimniń,
Temir qazıq juldızımız, Ustazlar!

Bul misalda «Temir qazıq juldızın» tuwra mánisin basqa bir subiektke uqsatırıp alǵan. Predmettiń ózgeshelik tárepien tiykarlanıp tiyisli belgini awıstırıp qollanǵan. Sonday-aq oqıwshıǵa kórkem obrazlılıq bergen. Bunda qollanılǵan metaforalar jazıwshı tárepien mánisi awıstırılıp, usı sózlerge uqsas, jaqın mánidegi ekinshi bir sóz- obraz jasaw quralı retinde qollanǵan. Bul misallarda biz metaforanıń kórkem qollanılǵan bayqawımızǵa boladı. Shayır qaharmanlardıń portretin jasawda, predmetlerdi ekinshi mánidegi súwretleniwın poeziya tilinde bergen. Bul misallarda biz qaraqalpaq tilin rawajlanıwında metaforalardıń áhmiyetli ekenin Gulistan Dáwletova poeziyasında qısqaşa kórip óttik. Nege degende olar

birinshiden sózlik fondın bayıtıwda, ekinshiden, sóylewde adamlarǵa tási, ekspressivligi obrazlılıǵın onıń kórkemligin arttırıwǵa sebepshi boladı. Tınlawshıda estetikalıq hám ruwxıy azıq boladı desek aljaspaymız. Burınnan poeziya tili belgili ólshemlerge tiykarlanǵan boladı, al onıń obrozlıǵı, kórkemligi, mánisi keń bolsa oqıwshıda ayrıqsha bir tásir qaldıradı.

Analıq taxtıń jemin ózdim,

Aqshamı aq besik shayqawlarımda.

Jashıq— gózzal dawran, ómir baǵında,

Waqıt— dárya, misli tulpar shaǵında.

Ómir- saǵım, jıl eter qas qaǵımda,

Qıymashlıq sezindim bayqawlarımda.

Baxıt dáryasınan marjan súzedi,

Qızlarǵa bergisiz sáxıbjamallar. (Gúzgi toǵanısar 3-b)

Sózlerdi metaforalı qollanıw, birinshiden, leksikalıq baylıqtı, ekinshiden, semantikalıq kóp mánilikti, úshinshiden, obrozlılıqtı payda etedi. Shayır menen jazıwshılardıń sózdiń metaforalanıp awıspalı mánide qollanıwına kóbirek itibar beretuǵını da sonnan bolsa kerek. Juwmaqlap aytqanda, metafora—sózdiń awıspalı hám ótkir mánisi. Sózlerdiń metaforalanıwı leksikalıq qatlama bayıtıw menen birge, ásires, leksiko-semantikalıq tárepien tiykarǵı orındı turadı. Qaraqalpaq tilinde sózlerdi metaforalı qollanıwdıń hár túrli sırları, izetlenbey atırǵan tárepleri kóp. Shayır G.Dáwletova shıǵarmalarında metaforalardı orınlı paydalanıp, sózlerge jańa máni berip, sheberliktiń sın asırǵan sóz sheberi.

Адебиәтлар

1. Бекбергенов А. Каракалпак тилинің стилистикасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
2. Дорофеева А.А. Что скрывается в тайне метафоры? // «Вестник». – Москва: 2014. №4
3. Жумабаев Т. Метифора- сөздің ағыспалы мәнісі. // «Әмнудәрә», 1994, № 7-8
4. Дәулетова Г. «Қалбимдегі естелик». –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2017.
5. Дәулетова Г. «Гүзгі толғанислар». –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2012.

REZYUME. Ushbu maqolada turkologiyaning dolzarb mavzularidan biri, to'g'rirog'i, hozirgi qoraqalpoq tilshunosligi uslubining dolzarb muammosi muhokama qilinadi. Ayni paytda bu borada chuqur va har tomonlama o'rganish, yo'llarga alohida e'tibor qaratish lozim. Qoraqalpoq adabiyotining shoiri G.Davletova ijodidan aniqlangan metafora birliklar bilan tahlil qilindi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается одна из актуальных тем Тюркологий, а точнее актуальная проблема стилистики современного каракалпакского языкознания. На данный момент требуется глубокое и всестороннее исследование в данной сфере, и особое внимание следует обратить тропам. Анализ был проведен с метафорическими единицами, которые были выявленные из работ поэта Каракалпакской литературы Г.Давлетовой.

SUMMARY. The given article deals with one of the problems of the Turkic Language, which is closely related with the actual issue of Modern karakalpak stylistics, and special attention is given to tropes. This field of area Karakalpak stylistics even enough investigated, it requires comprehensive investigation. There are some supporting examples from poet of Karakalpak Literature G.Davletova's work, especially we analyse deeple metaphors of the works.

СИСТЕМА – СТРУКТУРАЛЫҚ ТИЛ БИЛИМИ

Г.Қурбаниязов – филология илимлериниң докторы (DSс)

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: тизимли-структуравий тилшунослик, структурализм, глоссематика, Америка структурализми, структуравий-функционал йўналиш.

Ключевые слова: системно-структурное языкознание, структурализм, глоссематика, структурализм Америки, структурно-функциональное направление.

Key words: system-structural linguistics, structuralism, glossematics, American structuralism, structural-functional direction.

Тил билими тарийхында системалы-структуралық тил билимине шекемги болған дәуір көбинесе, традициялық (дәстүрий) тил билими деп аталады. Тил билиминиң бул еки түри бирин-бири бийкарламайды, бәлким бири екиншисиниң жуўмақларына тийкарланады. Соның ушын да хәр еки тил билими хәзирги күнде тең колланылып келмекте.

Илимпазлар XX әсирдиң биринши шерегинен тил билиминиң жаңа дәуири, яғный тилге системалы-структуралық қатнас жасаў дәуири басланғанлығын баян етеди. Бул дәуірде басқа илимлер сыяқлы лингвистика тарийхында тийкарғы итибардың объектке субстанционаллық көзқарастан қатнас жасаўдан структура-функционаллық қатнас жасаўға өтиўи менен сыпатланады.

Фердинанд де Соссюр субстанция хәм форма атамалары дегенде сезиў ағзаларымызға тәсир етеуғын материаллық затлар тийкарында жатқан

қатнастарды түсинеди, ал, тил форма дегенде тилдиң қатнастар системасы екенлигине итибар қаратады. Тилдиң материаллық тәрепи, яғный сеслик тәрепи субстанция сыпатында екинши планға өткериледи. Нәтийжеде Фердинанд де Соссюр тил хәм сөйлемди ажыратады. Ф.де Соссюрдың тил билими ушын үлкен хызмети сонда, ол тилдиң субстанция емес, ал, форма(қәлип) екенлигин тастыйықлады хәм усы арқалы тил билими тарийхында тил – сөйлеў дихотомиясын биринши планға алып шықты. Тилши илимпазлардың дыққатын сөйлеўлик қоршаўдан аўлақ болған мазмунларды үйрениўге бағдарлады хәм тилдиң система екенлигин анықлады. Ф.де Соссюр тәлийматында тилдиң социаллық екенлиги атап көрсетилю менен бирге, оны индивидуаллық хәм социаллық, тил хәм сөйлеў, туракылық хәм өзгериўшендик, еркинлик хәм мәжбүрийлик дихотомиялары тийкарында үйрениў орайлық орынды ийелейди [1:34].

Соссюрдың лингвистикалық тәлийматы дүнья тил билимине үлкен тәсир көрсетти хәм структуралық тил билиминиң түрли бағдарларының қәлиплесиўине теориялық тийкар болды.

Прага структурализми. Прага структурализми 1926-жылы Чехословакияның пайтахты Прага қаласында шөлкемлестирилди. Усы структурализм улыўма тил билиминде функционаллық лингвистика аты менен де жүритиледи. Бул мектептин функционаллық тил билими деп аталыўының тийкарында тил бирликлериниң хәр бири белгили бир функцияға ийе екенлиги, олардың тилде (сөйлеўде) белгили бир хызметти аткарыў идеясы жатады. Функционаллық лингвистика мектебиниң ўәкиллери: В.Матезиус, Б.Тринка, И. Вахек, Б. Гавранек, Н.С.Трубецкой, Р.О.Якобсон, С.И.Карцевский хәм тағы басқалар болып есапланады.

Глоссематика. Структуралық лингвистиканың әхмийетли тараўы глоссематика болып есапланады. Бул бағдар Ф.де Соссюр концепциясы тийкарында, бирақ оның көзқарасларына бир тәреплеме қатнас жасаған халда майданға келди. Глоссематика грекше «глосса» – «тил» сөзинен алынған болып, бул бағдар тәрепдарларының көрсетип өтиўинше, объектти үйрениўде күшли субъективизмге жол қойған хәм соның ушын илимий емес болған дәстүрий тил билимине қарама-қарсы рәўиште пайда болды. Глоссематиканың тийкаргы принципери В. Брендалдың «Структуралық лингвистика», Л.Ельмслевтиң «Тил теориясы тезислери», «Басқарыў түсиниги», «Лингвистикада структуралық анализ методды», «Тил хәм сөйлеў» сыяқлы бир қанша шығармаларында баянланған [2:77].

Америка структурализми. Америка структурализми ХХ әсирдиң 20-30 жылларында усы мәмлекет жергиликли халқының (индеецлердин) тилин үйрениў нәтийжесинде пайда болды.

Усы структурализм тил кубылысларын, бирликлерин анализ етиў методдына – дескриптив (яғный сүўретлеў) методдына сәйкес дескриптив тил билими деп те айтылады. Бул мектептин тийкарын салыўшы америкалы атақлы этнограф, антрополог хәм тилши илимпаз Франс Боас есапланады (1858-1942).

Өткен әсирдиң 70-жылларынан баслап структурализм өзбек тил билимине де кирип келе баслады. Бул тараўда өзбек тилиниң лексикалық бирликлерин макро хәм микросистемаларға бөлип, олардың бир қатар микросистемаларын монографиялық изертлеў объектти сыпатында өзиниң шәкиртлерине усыныс еткен профессор Ш.Рахматуллаевтың хызметлерин өз алдына атап өтиў орынлы. И.Қўчқортөев болса Ш.Рахматуллаев идеяларын раўажландырып, бул тараўда кең көлемли илимий изертлеў жумысларын алып барды. Тил менен сөйлеўдин ажыратылыўы, тил бирликлеринде форма хәм мазмун қатнасықлары, Ф.де Соссюрдың лингвистикалық концепциясына арналған изертлеўлери өзбек тил билиминде структуралық бағдардың қәлиплесиўи хәм раўажланыўында үлкен әхмийетке ийе болды.

Фонологиялық яруста системалылық түркий тиллер материаллары тийкарында А.М. Шербак тәрепинен биринши мәрте ашып берилген еди. Онда фонологиялық бирликлер фонологиялық оппозициялар тийкарында үйрениледі. Фонемалар функционаллық тәрепинен кең түрде изертленеди [3:44-56].

Өзбек тилиниң фонологиялық ярусындағы системалылық профессор А.Абдуазизов тәрепинен дәслеп «Улыўма тил билими» мийнетинде көрсетип бериледи. Онда өзбек тилиндеги даўысыл хәм даўыссыз фонемалардың ажыратыўшы (дифференциал) хәм ажыратпайтуғын (дифференциал емес) белгилери, фонемалар ортасындағы оппозициялар хәм олардың түрлери терең изертленген.

С.Усмоновтың «Улыўма тил билими» мийнетиниң басылып шығыўы менен өзбек студентлерин структурализм хәм оның түрли бағдарлары менен таныстырыў мүмкиншилиги пайда болды. Системалы-структуралық изертлеўлердин кең тарқалыўы 80-жылларға туўры келди. Бул дәўирде өзбек тили фонологиясы, лексикологиясы, синтаксисин система-структуралық көзқарастан изертлеўге арналған бир қатар шығармалар дүньяға келди. Өзбек тилиниң барлық ярус бирликлерин система-структуралық изертлеўге шақырыў Х.Неъматов, Н.Махмудов хәм А.Нурмановлардың «Советская тюркология» журналында басылып шыққан мақаласынан басланды. Нәтийжеде, өзбек тил билиминде системалы изертлеўлерге ҳужим дәўири басланды деўге болады. Соннан кейин өзбек тил билиминде А.Нурмонов, А.Абдуазизов, Т.Мирзакулов, Х.Неъматов, Р.Расулов, Н.Махмудов, А.Бердиалиев, М.Курбонова, Р.Сайфуллаева, Н.Турниёзов, О.Бозоров, Ш.Шаҳобиддинова, Ш.Искандарова, Б. Меңлиев, М.Ҳақимов, Н.Маҳкамов, А.Собиров, Д.Набиева, Д.Нурмонова, Д. Неъматова, М.Абдиев, Ж.Елтазаров, Д.Лутфуллаева сыяқлы бир қатар изертлеўшилердин илимий мийнетлериниң дүньяға келиўи өзбек тил билиминде системалы-структуралық бағдардың терең тамыр жайыўына алып келди. Ҳәзирги күнде өзбек тил билиминде еки бағдарда теңдей илимий изертлеўлер алып барылмақта. Олардың бириншиси – дәстүрий бағдарда, екіншиси – система-структуралық бағдарда. Бул еки бағдар, Махмуд Қашғарийдин сөзи менен айтқанда, еки ылақ шабатутын атлардай өзбек тил билими арбасын теңдей тартып келмекте. Бул еки бағдар бирин-бири улыўма бийкарламайды. Керисинше, олардың бири екіншисине сүйенеди хәм бири екіншисинен азықланады. Атап айтқанда, система-структуралық анализ дәстүрий тил билими нәтийжелерине сүйенеди. Үйренилип атырған объект ҳаққында туўрыдан-туўры сезиў ағзаларымыз берген мағлыўматлар тийкарында алынған әмелий билим соңғы теориялық, илимий билим ушын фундамент болады. Ҳәзирги ўақытта теориялық билим жуўмақлары әмелий билимниң әззи, шекленген тәреплерин толықтырады. Хәр еки билимниң биригиўи үйренилип атырған объектти тереңнен билиў мүмкиншилигин береді.

Өзбек тил билиминдеги структуралық бағдарларды еки топарға ажыратыўға болады. Олардан бириншиси өзиниң изертлеў бағдарын «формал – функционал бағдар» деб атады хәм бул бағдардың изертлеў принципери ҳаққында М.Курбонованың «Өзбек тил билимине формал-функционаллық бағдар хәм жай гәп қурылысының анализи» темасындағы монографиялық изертлеўи де жүзеге келди [4:12]. Бул монографияда өзбек тил билиминдеги формал-функционаллық бағдардың тамырлары хәм тийкаргы принципери ҳаққында толық мағлыўмат бериледи.

Өзбек тил билиминде система-структуралық тил билиминиң «формал-функционаллық бағдарынан»нан азырақ өзгешеликке ийе болған екінши бағдар да пайда болды. Бул бағдар төмендеги принциплерге әмел етеди: 1. Тилди үйрениўде индуктивлик хәм дедуктивлик принциплердин бириги; 2. Сөйлеў искерлигинде тил-сөйлеў дихотомиясының әмел етиўи; инвариант-вариантлылық қатнасын белгилеў; 3. Тил системасының иерархиялық дүзилиси. Бир ярус бирликлери хәм яруслар аралық бирликлер қатнаслары; 4. Лингвистикалық бирликлердин белгили тәбияты. Лингвистикалық белгиде форма хәм мазмун қатнасы; 5. Сөйлеў искерлигинде лингвистикалық хәм экстралингвистикалық қураллар бириги; 6. Тилдин жәмийетлик хызметлери (коммуникативлик, кумулятивлик, экспрессивлик). Бул принциплер

тийкарында хэзирги күнде оннан артык монографиялар, жүзден зыят мақалалар баспадан шықты. Кейинги бағдар, жоқарыда баян етилген принциптерден көринип турғанындай, система-структуралық бағдарлардың хэр үш тараўына тән ең рационал тәрәплери хэм шығыс философиясының объектти түсинип хэм сезип билиў ҳаққындағы тәлийматларын өзінде жәмлеген. Бул бағдар лингвистикалық бирликлердин ишки структурасы хэм функциясына көбирек итибар береді. Соның ушын оны «структуралық-функционаллық бағдар» деп атаў мақсетке муўапық болады.

Қарақалпақ тил билиминде тилди система сыпатында үйрениў, тил бирликлери арасындағы байланысларды бири-бирине қарама-қарсы – оппозитивлик қатнаста үйрениў мәселеси биринши рет академик А.Дәўлетовтың илимий жумысларында басланды. Ол 1976-жылы “Вокализм каракалпакского языка” монографиясын бастырып шығарды [5:154]. Ленинград фонология мектебининң каракалпакстанлы ўекили сыпатында каракалпақ тилиниң вокализм системасын академик Л.В.Щерба хэм оның шәкиртлериниң жолы менен үйренди. Даўыслы сеслерди бир система сыпатында, оларды бир-бирине оппозиция қатнасында изертлеў арқалы олардың өзине тән болған фонологиялық өзгешеликлерин тексерди. Бул мийнети арқалы каракалпақ тили фонологиялық системасына система-структуралық изертлеў методын алып кирди. Ол оннан кейинги мийнетлеринде (Бердимуратов Е., Дәўлетов А. Тил билимине кириспе. – Нөкис: Каракалпакстан, 1988. хэм т.б.) бул методты және де жетилистирди. Шәкиртлериниң илимий мийнетлеринде де каракалпақ тилиниң фонологиясы терең үйрениле басланды.

Г.Қурбаниязовтың “Хозирги ўзбек ва қарақалпақ тилларидаги қаттиқ, қатты лексемалари семемаларининг синтактик хусусиятлари” (1994), “Лексема семемаларини белгилашда лексик контекстнинг роли” (1995), проф. О.Доспанов менен биргеликтеги “Хозирги қарақалпақ тилидаги қатти лексемасининг баъзи семантик хусусиятларига доир” (1996) мақалаларында хэм 1998-жылы жақлаған “Хозирги ўзбек ва қарақалпақ тилларидаги қаттиқ, қатты лексемаларининг киёсий таҳлили” деген темадағы кандидатлық диссертациясында каракалпақ тилиндеги жағдай билдиретуғын келбетликлердин, соның ишинде, қатти лексемасының семемаларын компонентли анализ методы тийкарында изертлейди. Устазы проф. Ш.Рахматуллаев баслап берген система-структуралық метод тийкарында каракалпақ тилиниң тил бирликлерин – лексемалардың мәнилик тәрәплерин терең анализлеў жолын көрсетип берди.

М.Қудайбергеновтың 2004-жылы жақланған “Қарақалпақ тилинде морфонологиялық кубылыслар” атамасындағы докторлық диссертациясы [6:254], 2006-жылы Ташкентте басылып шыққан “Қарақалпақ тилиниң морфонологиясы” монографиясы каракалпақ тилиниң морфологиясын система-структуралық бағдарда изертлеўге арналған үлкен көлемдеги жумыс болды [7:182]. Онда каракалпақ тилиниң фонологиялық системасы, консонантизмлердин фонологиялық

өзгешеликлери, вокализмлердин фонологиялық өзгешеликлери, морфонологияның максети хэм ўазыйпалары, морфема хэм алломорф, морфонема сыяқлы тийкаргы мәселелерге терең таллаў жасалған.

С.Шынназарованың “Қарақалпақстанның Қанлыкөл аймағындағы каракалпақлардың сөйлеў тили өзгешеликлери” темасындағы кандидатлық диссертациясында (2009) диалектик лексемалар система-структуралық анализ бағдарында изертленген. Жумыста компонентлик анализ методынан пайдаланып, Қанлыкөл аймағында жасаўшы каракалпақлардың сөйлеў тилинде ушырасатуғын лексикалық бирликлер семемаларға ажыратылған, семемалар қурамындағы денотатив, коннотатив семалар анализленген. Тил бирликлери ортасындағы [8:24] парадигматикалық хэм синтагматикалық қатнаста таллаў жасалған.

Ш.Әбдиназимов, А.Пирниязова хэм С.Шынназаровалардың авторлығындағы “Қарақалпақ тилиниң фонетикасы хэм лексикологиясы” сабақлығында тилди система сыпатында үйрениў, тил бирликлери хэм сөйлеў бирликлериниң өзгешеликлери, лексеманың сыртқы фонетикалық қабығы, ямаса номемасы, семемалар хэм оның қурамындағы мәнилик бөлшеклер – семалар хэм олардың түрлери көрсетилген [9:66-67].

Г.Қдырбаеваның “Man” – “одам” концептосферасы бирликларининг лингвомаданий ва лингвокогнитив хусусиятлари (инглиз ва қарақалпақ тиллари мисолида) атлы диссертациясында (2017) еки тилдеги тил бирликлерин салыстырмалы анализ етиледі. Изертлеўде автор “Man” – “одам” концептосферасының концептуал таллаў системасын ислеп шығады. Концептуал таллаў усыллари қолланылыўында: 1) дефинициялық таллаў; 2) этимологиялық таллаў; 3) контекстуаллық таллаў; 4) концептосфераны аңлататуғын семантикалық бирликлер таллаўы; 5) дүньяның миллий көринисиниң паремияларда сәўлелениўи сыяқлы таллаў усылларынан пайдаланылады. Көркем текстти концептуаллық таллаў процессинде тексттеги таяныш сөзлерди анықлайды, олардың майдан структурасын хэм базалық концептлерди қурайтуғын ядро анықланыўы менен концептосфераның тәбияты хэм оның қурамындағы бирликлердин функционал мазмуны да өз орнына ийе болыўын дәлиллейди. “Man” – “адам” концептосферасының каракалпақ хэм инглис миллий дүнья сәўлелениўиниң эпикалық, паремиялогиялық хэм диний текстлердеги номинативлик майданын шегаралаў нәтийжесинде усы концептосфераны вербалластыратуғын, тийкарынан, эндемикалық бирликлер екенлигин хэм олар тек ғана белгили лингвомәдениеттиң концептуаллық майданында анықланатуғынын дәлиллейди [10:45].

Жуўмақлап айтқанда, дүнья тил билиминде қолланылып келген система-структуралық метод өзбек хэм каракалпақ тиллеринде де өнимли қолланылып киятыр. Тилдин барлық тараўларын усы метод тийкарында үйрениў илимий изертлеўлердин сапасын арттырады, тил билимин жоқары дәрежеге көтереди.

Әдебиятлар

1. Ferdinand de Saussure. Course in General linguistics. –Paris, 1992. –Р. 34.
2. Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдишлари ва йўналишлари. –Тошкент: «Таълим», 2009. – С. 77.
3. Щерба А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л.: 1971. – С. 44-56.
4. Курбонова М. Ўзбек тилшунослигида формал-функционал йўналиш ва содда гап қурилмасининг талқини. Докт. дисс. автореф. –Тошкент: 2001. –С. 12.
5. Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. – Самарканд: 1976. –С.154.
6. Қудайбергенов М. Қарақалпақ тилинде морфонологиялық кубылыслар. Докт. дисс. автореф. –Нөкис: 2004.
7. Қудайбергенов М. Қарақалпақ тилиниң морфонологиясы. – Ташкент: 2006.
8. Шынназарова С. Қарақалпақстанның Қанлыкөл аймағындағы каракалпақлардың сөйлеў тили өзгешеликлери. Канд. дисс. автореф. –Нөкис: 2009.
9. Абдиназимов Ш., Пирниязова А., Шынназарова С. Қарақалпақ тилиниң фонетикасы хэм лексикологиясы. – Ташкент: Сано-стандарт, 2018.

10. Кдырбаева Г. “Ман” – “одам” концептосфераси бирликларининг лингвомаданий ва лингвокогнитив хусусиятлари (инглиз ва қорақалпоқ тиллари мисолида). Филол. фан. бўй. фалс. докт. (PhD) дисс. автореф. –Тошкент: 2017. –С.45.

РЕЗЮМЕ. Мақолада тизимли-структурвий тилшуносликнинг пайдо болиши ва шаклланиши, шунингдек унинг ўзбек ва қорақалпоқ тилшунослигида қўлланилиши таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается вопрос о формировании и развитии структурно-семантического направления в языкознании, а также об его использовании в узбекском и каракалпакском языкознании.

SUMMARY. The article analyzes the emergence and formation of system-structural linguistics and its application in Uzbek and Karakalpak language learning.

СЎНГИ ДАВРДА ЎЗБЕК ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИНИ ЎРГАНИШНИНГ ЛИНГВИСТИК АСОСЛАРИ

Ш.Нурбоев – тадқиқотчи

Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: тилшунослик, лексика, диссертация, достон, тадқиқот, илмий муаммо, вазифа, лингвостилистика, шева, адабий тил, тадқиқотчи.

Ключевые слова: языкознание, лексика, диссертация, эпос, исследование, научная проблема, задача, лингвистическая стилистика, диалект, литературный язык, исследователь.

Key words: linguistics, vocabulary, dissertation, epic, research, scientific problem, task, linguistic stylistics, dialect, literary language, researcher.

Энг сўнги даврларда халқ бахши-шоирларининг эпик репертуаридаги индивидуал услубини аниқлашни кўзда тутадиган, ҳофизасидаги сўзларнинг бойлигини ва микдорини аниқлаб, умумлаштириб берадиган статистик, стилистик ва лингвопоэтик тадқиқотлар яратила бошланди. Бу борада Г.Жуманазарова, Д.Ўринбоева, Н.Хаджимусаева, Қ.М.Оллоёров, И.Умаров, А.Эшмуродов, Д.Ашуров, Ю.Ходжиев ва бошқаларнинг халқ достонлари тили ва лексикографик манбаларига бағишланган тадқиқот-луғатларини қайд этиш ўринли.

Г.У.Жуманазарованинг докторлик диссертациясида [2] Фозил Йўлдош ўғли қуйлаган “Балогардон”, “Баҳром ва Гуландом”, “Зевархон”, “Лайли ва Мажнун”, “Малика айёр”, “Нурали”, “Рустамхон”, “Фарход ва Ширин”, “Ширин билан Шакар” каби достонлар лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик жиҳатдан таҳлил этилган. Муаллифнинг эълон қилган асосий ишларида [3] қўйилган вазифалар тўла-тўқис амалга оширилган, тадқиқотнинг илмий янгилиги сифатида қуйидагиларни таъкидлаш лозим: достонлар тилидаги сўзларнинг тарихий-этимологик ва функционал-мазмуний хусусиятлари очиб берилган; достонларнинг электрон матни асосида лексикографик манбалари (сўзлик, алфавитли, частотали, терс (чаппа) ва изоҳли луғатлар) яратилган; достонлар матнидаги фонетик, лексик-грамматик қурилишидаги бирликларнинг қўлланилиш микдори аниқланган; достонлар тили лингвопоэтикасини аниқлаш орқали услубий формулаларнинг тузилмавий-поэтик табиати ва лексик-стилистик қатламларнинг семантикаси асосланган, ибораларнинг тузилмавий-семантик ва коннотатив маъноларидаги ўзига хосликлар очиб берилган. Шунингдек, Г.Жуманазарованинг диссертациясида таҳлилга жалб этилган достонлар қаҳрамонлари нутқидаги норасмий, халқчил унсурлар (сўкиш, қарғиш ва ҳақоратли сўзлар) нинг матндаги лингвопоэтик хусусиятлари асослаб берилган. Энг муҳими, достонлар тилидаги ўхшатишларнинг тузилмавий-семантик ва поэтик табиати, сифатлаш, метафора, метонимия ва ибораларнинг лингвопоэтик имкониятлари аниқлаб берилган, бадий-эстетик қиммати лисоний далиллар асосида очиб берилган.

Д.Ўринбоевнинг докторлик диссертацияси ва эълон қилган асосий илмий ишларида [6] “Алпомиш”, “Рустамхон” ва “Равшан” достонлари, мақол, топишмоқ, эртақ, қўшиқ жанрларининг алифболи, частотали, терс ва изоҳли луғатлари тузилганлигини, танланган материалларда қўлланган барча сўзшакллар қўлланилиш микдори аниқланганлигини ва статистик ахборот талабларига кўра очиб берилганлигини кузатамиз. Булардан ташқари, танлама материаллардаги сўз туркумлари ва уларнинг

грамматик кўрсаткичлари квантитатив таҳлил этилиб, ўзига хос типологик табиати, жанрий хусусиятлари ёритилган; достон, мақол, топишмоқ, эртақ ва қўшиқлар матнларидаги сўзшаклларининг лингвопоэтик имкониятлари аниқланиб, бадий-эстетик қиммати исботланган; энг муҳими, электрон ҳамда дастурий таъминот учун лингвистик таъминот, яъни фонетик, лексик, грамматик базани яратиш бўйича илмий-амалий тавсиялар ишлаб чиқилган ва асослаб берилган.

Қ.М.Оллоёровнинг диссертацияси [4] “Тўрўғли” ва “Ошиқнома” туркуми достонларидаги ономастика масаласига бағишланган, унда Хоразм достонлари тилида қўлланилган атоқли отларнинг лингвистик хусусиятлари ўрганилган. Диссертацияда мазкур достонлар лексикасидаги бадий қаҳрамонлар номлари, реал тарихий ҳамда ўйлаб топилган (нореал) номлар аниқланган, номларнинг таркибий жиҳатлари, содда, қўшма, мураккаб ва гибрид шаклдаги номлар, ономастик индикаторларнинг лингвистик хусусиятлари фактик материаллар асосида далиллаб берилган. Халқ достонларидаги ономастик бирликлар тасниф қилиниб, улар жой номлари, киши номлари, тарихий шахслар, достонлардаги лақаблар каби мавзуий-семантик гуруҳларга ажратилган ва қардош халқлар тилига оид достондаги номлар билан ўзаро муносабатлари очиб берилган. Шунингдек, Хоразм достонларида тўпланган ономастик бирликларнинг мифонимлар, теонимлар ва бошқа турдаги номлар тарзида тарихий-қиёсий, тавсифий ва этник-этимологик хусусиятлари асосланган; ишда Хоразм достонларида учрайдиган ономастик бирликларнинг статистикаси келтирилган, уларнинг таркибида содир бўлган фонетик ва морфологик ўзгаришлар аниқланган.

Н.Хаджимусаеванинг диссертацияси ва монографик тадқиқоти [7] “Орзиғул” достони тилини лексик-семантик, лингвостатистик ва лингвостилистик усулда тадқиқ этишга ҳамда халқ бахшисининг сўз қўллаш маҳоратини очиб беришга бағишланган. Муаллиф диссертациясининг илмий янгилиги қуйидаги натижаларда кўзга ташланади: “Орзиғул” достонидаги ўз ва ўзлашма қатлам тавсифий, қиёсий-тарихий таҳлил усуллари асосида аниқланган; матннинг фонетик, лексик, семантик-стилистик хусусиятлари очиб берилган; достондаги тил бирликларининг қўлланилиш микдори, троплар тизими, поэтик синтаксиси ва услубий формулалари ўрганилган; сўзлашув нутқида хос лингвистик ва экстроллингвистик мезонларнинг достон тилига таъсири, адабий тил меъёрларидан чекиниш ҳолатлари лисоний далиллар асосида ёритилган; Ислом шоир Назар ўғлининг поэтик индивидуаллиги, достон қуйлаш ва тилдан фойдаланишдаги маҳорати илмий асосланган.

Тилшунослигимизда муайян бахши-шоирнинг сўз бойлигини белгилаш билан боғлиқ илмий-назарий